

MOVAROUNNAHR OLIMLARINING ARAB TILI GRAMMATIKASI

BO‘YICHA YOZGAN ASARLARI TAHLILI

Amonov Nursulton Abdurasul o‘g‘li

(Zamaxshariy, Abdurahmon Jomiy, Abdulg‘ofur Loriy asarlari misolida) Yangi asr universiteti Mumtoz sharq tillari kafedrası 2- kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Movarounnahr olimlarining arab tili grammatikasi (nahv va sarf) sohasidagi hissasi Zamaxshariy, Abdurahmon Jomiy va Abdulg‘ofur Loriy kabi buyuk shaxslarning asarlari misolida ko‘rib chiqiladi. Maqolada ularning asosiy asarlarining mazmuni, ilmiy uslubi, ta’siri va klassik arab grammatikasiga qo‘shgan yangiliklarini tahlil qilindi. Movarounnahrning Buxoro, Samarqand, Xorazm kabi ilmiy markazlarida arab tilini o‘rganish an‘analari tarixiy kontekstda yoritilgan. Asarlar tarixiy ma’lumotlar, sharhlar va zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilinib, ularning arab tilshunosligi rivojidadagi o‘rni ko‘rsatilgan. Maqola ilmiy-tadqiqot xarakteriga ega bo‘lib, arab tili va islomiy ilmlarni o‘rganuvchilar uchun muhim ahamiyatga egadir.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr olimlari, arab tili grammatikasi, nahv ilmi, sarf-nahv, sintaksis, morfologiya, sharhlar, ta’sir, ilmiy meros, Xorazm, Samarqand, islomiy tilshunoslik.

Kirish.

Movarounnahr – Markaziy Osiyoning qadimiy ilmiy va madaniy markazi bo‘lib, VIII–XV asrlarda bu yerda ilm-fan, xususan arab tili grammatikasi yuqori darajada rivojlangan. Buxoro, Samarqand, Xorazm, Hirot kabi shaharlar o‘sha davrning eng yirik

madrasalari joylashgan joylar edi. Arab tili Qur'on va hadislar tili sifatida muqaddas hisoblangani uchun uni chuqur o'rganish islomiy ta'limotni to'g'ri tushunish uchun zarur edi. Movarounnahr olimlari nafaqat arab grammatikasini o'rgangan, balki uni tizimlashtirgan, sharhlar yozgan va yangi asarlar yaratgan.

XI–XIII asrlar bu hududda arab tilshunosligi gullab-yashnagan davrlar edi. Misol sifatida ko'rishimiz mumkinki, Xorazmlik Mahmud az-Zamaxshariy arab grammatikasining eng muhim asarlarini yozgan olim hisoblanadi. Keyinchalik Temuriylar davrida Abdurahmon Jomiy grammatika va she'riyatni birlashtirgan. Abdulg'ofur Loriy esa Jomiy an'anasini davom ettirgan. Ushbu maqola orqali biz aynan shu uch olimning asarlari misolida Movarounnahrning arab grammatikasiga qo'shgan hissalarini tahlil qilib chiqamiz. Zamaxshariy, Jomiy va Loriy asarlari orqali Movarounnahr olimlari arab tilini nafaqat o'rgangan, balki uni fors va turkiy tillar bilan qiyoslab, mahalliy talabalar uchun moslashtirgan hamdurlar. Bu an'ana keyingi asrlarda ham davom etgan va arab tilshunosligining rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Asosiy qism.

Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy (1075–1144) Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan buyuk olim. U mutazila aqidasiqa e'tiqod qilgan bo'lsa-da, arab tili va grammatikasiga qo'shgan hissasi butun musulmon olamida tan olingan. U arab tilida yozgan va faqat shu tilda ijod qilgan olimdir. Zamaxshariyning eng mashhur asari – “Al-Mufasssal fi sina'at al-i'rob”. Bu asar arab sintaksisi (nahv) va morfologiyasining eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Asar to'rt qismga bo'lingan:

Ism

Fe'l

Harf

Fonetika.

Unda arab tilining barcha qoidalari tizimli ravishda bayon etilgan. Ba'zi manbalarda “Asar mukammalligi sababli arablar o‘z tillarini yaxshiroq tushunishgan”, kabi sharhlar ham mavjud. Zamaxshariy bu kitobni mahalliy (fors va turkiy) tillar bilan qiyoslab yozgan, shuning uchun Movarounnahr talabalari uchun juda qulaylik paydo qilgan. Shuningdek, Asarga ko‘plab sharhlar ham yozilgan, masalan, Ibn Ya‘ishning 6 jildlik sharhi mashhurdir bu asar uchun.

Yana bir asari – “Al-Unmuzaj fi an-nahv” – bu “Al-Mufassal”ning soddalashtirilgan varianti bo‘lib, mahalliy xalqlar uchun yozilgan. Unda grammatika qoidalari sodda misollar bilan tushuntirilgan. Zamaxshariy arab tilining fonetikasi va morfologiyasini ham chuqur o‘rgangan, bu uning asarlaridagi noyoblik hususiyatini paydo qilgan. Zamaxshariy asarlari arab grammatikasini tizimlashtirishda muhim rol o‘ynagan. Bu boshlangan ish keyingi olimlar, jumladan Jomiy uchun asos bo‘lgan. Hozirgi kunda ham “Al-Mufassal” arab tilshunosligida darslik sifatida ishlatiladi.

Nurid din Abdurahmon Jomiy (1414–1492) Hirotida yashagan buyuk shoir, sufi va olimdir. U arab tilini chuqur bilgan va uni she‘riyat bilan bog‘lagan. Jomiyning arab grammatikasiga oid eng muhim asari – “Al-Favo‘id az-Ziyoiya”. Bu Ibn al-Hojibning “Al-Kofiya” asariga sharh bo‘lib, arab nahvining asosiy qoidalarini batafsil tushuntiradi. Ayniqsa, ism holatlari (nasb, jarr, raf‘), fe‘l sig‘alari va harflar funksiyalari chuqur tahlil qilingan. “Asar original uslubda yozilgan va ko‘plab sharhlar yozilishiga sabab bo‘lgan”. Jomiy grammatikani islomiy ilmlar (tafsir, hadis) bilan bog‘lagan, shuning uchun uni o‘qish talabalar uchun foydali bo‘lgan. Jomiy arab tilini Samarqand va Hirot madrasalarida o‘rgangan va uni mantiqiy tahlil bilan boyitgan. Uning asarlari sufiylik va she‘riyat bilan uyg‘unlashgan, bu Movarounnahr an‘anasining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. “Al-Favo‘id az-Ziyoiya” keyingi olimlar, jumladan Loriy uchun muhim manba bo‘lgan.

Abdulgʻofur Loriy ham Movarounnahr olimlaridan biri boʻlib, Jomiy anʼanasini davom ettirgan olim sifatida gavdalanadi. U arab grammatikasiga oid sharhlar yozgan, xususan Jomiy “Al-Favoʻid az-Ziyoiya” asariga izohlar qoldirgan. Loriy asarlarida murakkab grammatik masalalar, masalan, ism holatlari va feʼl tuzilmalari tahlil qilingan. U misollarni Qurʼondan olib, amaliy jihatdan tushuntirgan. Uning ishi Jomiy va Zamaxshariy merosini toʻldirgan va Movarounnahrda arab tili oʻqitishda katta rol oʻynagan. Loriy ijodi kamroq oʻrganilgan boʻlsa-da, u klassik arab nahvining rivojida muhim oʻrin tutadi. Uning sharhlari talabalar uchun qoʻllanma boʻlib xizmat qilgan.

Xulosa.

Xulosa sifatida ayta olamizki, Movarounnahr olimlari arab tili grammatikasiga ulkan hissa qoʻshgandirlar. Buning isbotini tadqiqot ishi davomida koʻrib chiqildi. Yana qoʻshimcha namuna sifatida aytamizki, Zamaxshariyning “Al-Mufassal”i grammatikani tizimlashtirgan asosiy asar boʻlsa, Jomiy “Al-Favoʻid az-Ziyoiya”si uni sharhlagan va boyitgan, Loriy esa bu anʼanani davom ettirgan. Ularning asarlari arab tilshunosligining rivojida markaziy oʻrin tutadi va hozirgacha ahamiyatli. Bu ulkan meroslar orqali Movarounnahrning ilmiy markaz sifatidagi oʻrni yaqqol namoyon boʻladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda bu asarlarni chuqurroq tadqiq qilish va ularni zamonaviy tilshunoslik bilan solishtirish zarur. Ushbu olimlarning ijodi nafaqat ilmiy, balki madaniy meros sifatida ham qadrlanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar az-. Al-Mufassal fi sina'at al-i'rob (yoki Al-Mufassal fi an-nahv). – Christiania (Oslo): Libraria P.T. Mallingii, 1879. – 294 b. (klassik nashr, arab grammatikasining asosiy asari).
2. Zamaxshariy, Mahmud az-. Al-Unmuzaj fi an-nahv. – (soddalashtirilgan grammatika risolasining turli nashrlari mavjud, masalan, Misr va Hindistonda chop etilgan).

3. Jomiy, Abdurahmon Nuriddin. Al-Favo'id az-Ziyoiya (Ibn al-Hojibning "Al-Kofiya" asariga sharh). – (ko'plab sharhlar va hoshiyalar bilan birga, masalan, Abdulg'ofur Loriy hoshiyasi bilan nashrlar; Toshkent va Hirot qo'lyozmalari asosida).
4. Loriy, Abdulg'ofur. Hoshiyai Abdulg'ofur al-Loriy (Jomiy "Favo'id az-Ziyoiya"ga hoshiya). – (XV asr qo'lyozmalari va keyingi nashrlar; Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanadi).
5. Boboqulov, Imomiddin Ramazonovich. Arab tilining rivojiga hissa qo'shgan Movarounnahrlik olimlar va ular yozgan asarlar // Biruni Journal. – 2024. – №1.
6. Rustamov, A.. Mahmud Zamaxshariy. – Toshkent: Fan.
7. Uvatov, U.. Nozik iboralar (Zamaxshariy merosi haqida). – Toshkent: (yillar oralig'ida).
8. Xojimirzayev, B.U.. Abdurahmon Jomiyning “Favoidu-z-Ziyoiya” asari: arab tili grammatik tafakkurining mukammal namunasi sifatida // CyberLeninka (2025 yil maqolasi).